

The Role of Iranian Identitarianism in the Preservation of the Persian Language and the Discovery of the *Shahnameh* in the Ghaznavid and Seljuq Periods

Mostafa Arezomand Leialakol* ¹, Sayed Ali Ghasemzadeh²

Received: 28/06/2024
Accepted: 23/11/2024

Abstract

With the gaining power of the Turkish and Arab people and their political and religious control over Iran, the Iranian public, realizing the danger of identity collapse, came to an identity confrontation with the dominant nation collectively. The main manifestation of this confrontation took place in the field of language and led to the construction of linguistic actions, the masterpiece of which was the *Shahnameh*. In this study, considering the theory of history of mentalities, which seeks to explain the spirit of the times and the national spirit in historical periods by finding intellectual signs from literary and historical sources and interpreting them, the role of the Iranian public and identity in preserving and surviving the Persian language has been explained in a descriptive-analytical manner by introducing examples of Iranian public linguistic efforts during the

* Corresponding Author's E-mail:
mostafa.arezomand@edu.ikiu.ac.ir

1. PhD in Persian Literature and Literature, Lecturer at Farhangian University of Guilan, Imam Ali (AS) Campus, Rudsar Branch, Gilan, Iran.

<http://www.orcid.org/0000-0002-3628-4792>

2. Phd Professor of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Imam Khomeini International University (RA), Qazvin, Iran.

<http://www.orcid.org/0000-0003-4433-9957>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY- NC) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Ghaznavid and Seljuk periods. The results of the study show that in the identity conflict between Iranians and the dominant ethnic group, which was accompanied by the religious prejudices of the rulers and the superiority-seeking view of the Arabs, the Iranian public identity led to the preservation of language as a national unifying factor alongside other identity components such as Iranian culture, beliefs, and rituals. This effort has been manifested in numerous linguistic actions and ultimately led to the emergence and spread of the *Shahnameh* as a collection of national culture and identity in the field of language.

Keywords: Iranian public; national identity; history of mentality; Ghaznavid and Seljuk periods; Persian language; *Shahnameh*.

Research Background

There have been scattered reports in Iranian and *Shahnameh* studies about the role of popular identity in preserving and revitalizing the Persian language, which have looked at it without considering the spirit of the times and the prevailing mentality of society, considering national identity to be the result of the Persian language. Also, following the strong interest in *Shahnameh*, they have always introduced the Persian language and *Shahnameh* as the factor of perpetuation of Iranian identity.

The theory of the history of mentalities has been proposed in Iran in recent years through the translation of several books in the field of philosophy of history and historical methodology. In his doctoral thesis, Arzoomand Liyalkol examined the impact of the *Shahnameh* on the Iranian mind and language during the Ghaznavid and Seljuk periods using the theory of the history of mentalities. In collaboration with Ghasemzadeh, he discussed the importance of this theory in *Shahnameh* studies in the article "History of Mentality and *Shahnameh* Studies". The same authors, in a study titled "Analysis of

the Impact of Public Attitudes on Racial Authenticity in the Ghaznavid and Seljuk Regimes,” examined the impact of public perceptions on *Shahnameh*-Iranian genealogies during the Ghaznavid and Seljuk periods.

Goals, questions, and assumptions

In this study, considering the theory of the history of mentalities, it has been shown how the public mentality and the spirit of the times, influenced by the national mentality in the shadow of popular identity, have been able to preserve the Persian language as the most important identity component, and in this linguistic act, the *Shahnameh*, as the great identity heritage of Iranians, has been formed in the context of language. At the same time as the *Shahnameh* appeared, the presence of Turkish rulers in Iran alongside the dominant Arab-Islamic intellectual movements and ideas supported and guided by the Abbasid caliphs had caused the ruling discourse of the period, writers, thinkers, and historians to be indifferent to national issues and the *Shahnameh*. Also, like the author of al-Naqz, they consider the national narratives to be "false stories and unfounded stories in the name of Rostam and Sorkhab, etc. and the praise of Gebergan" (Qazvini Razi, 1979, p. 67). However, how did the Iranian mentality and language find its way amidst all the adversity and, relying on the Iranian mentality, preserve the Persian language to the point where it led to the creation and popularization of the *Shahnameh*?

Main discussion

Linguistic resistance is more comprehensive than other identity efforts of Iranians and it is evident at all levels and in all identity actions of the first centuries of Islam. The linguistic struggle of Iranians in preserving their national identity has been ongoing since the first decades of the establishment of the Islamic state, with the presence of

Iranians in the administrative apparatus of the Umayyad and Abbasid dynasties. This has continued in line with political and social trends. The Iranians' persistence in national components, including language, led to the continuity of the Iranian mentality and identity during the Islamic period, and "if its crust appears to have changed, its core and core remain intact and Iran has preserved its identity." (Hertsfeld, 1925, p. 15).

The Iranian public, at the height of religious, ethnic and linguistic prejudices in the early Islamic centuries and the contemptuous view of the Umayyad and Abbasid rulers and their dependent rulers, considered Iranians their subjects, despising Iranian languages. As Moqaddasi quotes from Abu Hurairah: "The Messenger of God said: The worst language in the sight of God is Persian, the language of Satan is Khozi, the language of the people of Hell is Bukhari, and the language of the people of Paradise is Tazi" (Moqaddasi, 1982, Vol. 2/p. 625). This shows that they have achieved an identity confrontation by enduring various failures and their main action against the dominant Arabs and Turks was formed in the fields of language, belief, ritual, culture, art, among others. They have succeeded in keeping alive the Persian language and national identity, which was despised by the Arabs and political rulers, and in this way, revive and preserve other identity components.

Conclusion

From the perspective of the history of mentalities, the Iranian identity led to the preservation of the language and the emergence and spread of the *Shahnameh* which can be analyzed in several linguistic actions. Firstly, the Iranianness of the language of civil offices from Khorasan to Baghdad following the presence of Iranians in the administrative system of the Islamic world, and secondly, the public's adherence to speaking local and national languages and translating the language of

prayers and verses of the Quran and acts of worship into Persian. Thirdly, the translation of Iranian texts from Pahlavi into Arabic. Fourthly, the translation of texts from Arabic into Persian. Fifthly, Iranian writers who were knowledgeable in Arabic who were forced to write in Arabic during the political dominance of the Arabic language. Finally, the tolerance of Iranian governments that emerged from the masses, such as the Saffarids, the Buyids, the Samanids, among others.

References

- Hertsfeld, E. (1985). *National archives of Iran*. Majles Press.
- Maqdisi, A. (1982). *Ahsano al-Taqaṣim fi Ma'refat al-Aqalim* (translated into by A. Manzavi). Iranian Authors and Translators Association.
- Qazvini Razi, A. (1979). *Al-Naqd, known as baza al-masaleb al-Nawasib fi naqd ba'z Fazaeh al-Rawafid* (edited by Muhaddis Ermaovi). National Archives Association.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و پیدایی

شاهنامه در دوران غزنوی و سلجوقی

مصطفی آرزومند لیالکل^{۱*}، سید علی قاسم‌زاده^۲

(دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۸ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳)

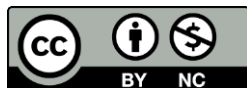
چکیده

با قدرت گرفتن عامل ترک و عرب و سیطره سیاسی و دینی بر ایران، عامه ایرانی با درک خطر فروپاشی هویتی، در کنشی جمعی به تقابل هویتی با قوم غالب برآمدند. اصلی‌ترین نمود این رویارویی در میدان زبان شکل گرفت و به برساختی از کنش‌های زبانی انجامید که شاهکار آن شاهنامه بود. در این جستار به کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها که با یافتن نشانه‌های اندیشگانی از میان منابع ادبی و تاریخی و تفسیر آن‌ها به تبیین روح زمانه و روح ملی در برهه‌های تاریخی می‌پردازد، به روش توصیفی - تحلیلی، با معرفی نمونه‌هایی از تلاش‌های زبانی عامه ایرانی در دوران غزنوی و سلجوقی، نقش عامه و هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ و بقای زبان فارسی،

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، مدرس دانشگاه فرهنگیان گیلان، پردیس امام علی (ع)، واحد رودسر، گیلان، ایران (نویسنده مسئول).

*mostafa.arezomand@edu.ikiu.ac.ir
<https://orcid.org/0000-0002-3628-4792>

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران
<https://orcid.org/0000-0003-4433-9957>

تبیین شده است. از نتایج پژوهش برمی‌آید در تقابل هویتی میان ایرانیان با قوم غالب که با تعصبات دینی حاکمان و نگاه برتری‌جویانه اعراب همراه بود، هویت‌گرایی عامه ایرانی به حفظ زبان به مثابه عامل وحدت‌بخش ملی در کنار دیگر مؤلفه‌های هویتی چون فرهنگ، باور و آیین‌های ایرانی منجر شد. این تلاش در کنش‌های زبانی متعدد ظاهر شده و در نهایت به پیدایی و رواج شاهنامه، به عنوان مجموعه فرهنگ و هویت ملی، در میدان زبان منجر شد.

واژه‌های کلیدی: عامه ایرانی، هویت ملی، تاریخ ذهنیت، دوره غزنوی و سلجوقی، زبان فارسی، شاهنامه.

۱. مقدمه

همواره در مطالعات ایرانی، عامل ماندگاری هویت ایرانی را زبان فارسی و شاهنامه دانسته‌اند، اما اگر نیک بنگریم، ایرانیان در اوج تعصبات دینی، قومی و زبانی قرون اولیه اسلامی و نگاه تحقیرآمیز اموی و عباسی و حاکمان وابسته، که ایرانیان را موالی و زبان‌های ایرانی را زبان اهل جهنم می‌دانستند، با تحمل انواع شکست‌ها، به تقابلی هویتی دست یازیده‌اند و عمده‌ترین کنش آن‌ها در مقابل اعراب و ترک‌های غالب، در میدان‌های زبان، باور، آیین، فرهنگ، هنر و... شکل یافته است و موفق شده‌اند، زبان فارسی و هویت ملی را که مورد تحقیر اعراب و حاکمان سیاسی بود، زنده نگه‌داشته و از این راه، دیگر مؤلفه‌های هویتی را احیا و حفظ کنند.

هم‌زمان با پیدایی و رواج شاهنامه، در ایران حاکمان غزنوی و سلجوقی، ترک و انیرانی بوده‌اند، بنابراین از نظر پایگاه قومی خود، دلیلی برای پرداختن به شاهنامه نداشتند. جریان غالب فکری و اندیشگانی نیز فرهنگ عربی - اسلامی بود و خلفای عباسی آن را حمایت و هدایت می‌کردند. اغلب شاعران این دربارها برای کسب اهداف سیاسی در جهت خوش‌آمد حاکمان و خلفا، به مقابله، تحقیر و گاه سوءاستفاده از

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

شاهنامه و مفاهیم ایرانی پرداخته‌اند. همچنین در گفتمان حاکم دوره، اهل قلم و متفکران و تاریخ‌نویسان نسبت به مسائل ملی و شاهنامه، بی‌تفاوت بوده و یا اندک توجهی کرده‌اند یا مثل نویسنده *النقص*، روایت‌های ملی را «مغازی‌های به دروغ و حکایات بی‌اصل در حق رستم و سرخاب و... و مدح گبرگان» (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص. ۶۷) دانسته‌اند. بنابراین در میان اعمال و رفتار حاکمان، اعیان، نخبگان و حتی شاعران، نمی‌توان به دنبال عامل ماندگاری زبان فارسی و شاهنامه و نقش آن در هویت ایرانی به جریان هم‌گرایی رسید. با وجود این، ذهنیت و زبان ایرانی میان همه ناملایمات، مسیر خود را یافته است و شاهنامه و مفاهیم ایرانی نیز در زبان و ذهن شاعران و نویسندگان و اعیان و حاکمان نفوذ کرده‌اند. این نفوذ آن‌قدر گسترده است که زبان شاعران درباری را متأثر ساخته است، در تاریخ‌ها وارد شده، و حاکمان را برانگیخته است تا علاوه بر درخواست برای سرودن شاهنامه‌ای در وصف آن‌ها، در نام‌گذاری‌های فرزندان خود از نام‌های شاهنامه‌ای استفاده کنند (ر.ک. آرزومند لیالکل، ۱۴۰۱، ص. ۳۵ به بعد) و آن‌قدر مقهورشان ساخته که «دست به جعل تبار شاهنامه‌ای - ایرانی برای خود زده‌اند» (آرزومند لیالکل و قاسم‌زاده، ۱۴۰۲، ص. ۲۸) این مهم در سایه هویت‌گرایی عامه تحقق یافته است و نشان از تأثیر پندارهای عامه بر کردارهای اعیان دارد.

۲. پیشینه پژوهش

درباره نقش هویت‌گرایی عامه در حفظ و احیای زبان فارسی پژوهش مستقلی انجام نشده است. البته گزارش‌های پراکنده‌ای در مطالعات ایرانی و شاهنامه آمده است که بدون توجه به روح زمانه و ذهنیت حاکم بر جامعه به آن نگریسته و هویت ملی را

حاصل زبان فارسی دانسته‌اند. نیز پیرو علاقه شدید به شاهنامه، همواره زبان فارسی و شاهنامه را عامل ماندگاری هویت ایرانی معرفی کرده‌اند، اما هیچ‌کدام از دریچه تاریخ ذهنیت عامه به بررسی هویت‌گرایی عامه و نقش آن در حفظ زبان فارسی و پیدایی و رواج شاهنامه پرداخته‌اند.

تاریخ ذهنیت در سالیان اخیر در ایران، به واسطه ترجمه چند کتاب در زمینه فلسفه تاریخ و روش‌شناسی تاریخ، کمابیش مطرح شده است. چند مقاله و پایان‌نامه نیز، در حوزه معماری ایرانی، با تکیه بر تاریخ ذهنیت نوشته شده است. از جمله آن‌ها پایان‌نامه کارشناسی ارشد نازنین شهیدی با عنوان *درآمدی بر تاریخ فرهنگی معماری ایران* (۱۳۹۰) با راهنمایی مهرداد قیومی بیدهندی در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و نیز مقاله «درآمدی بر تاریخ ذهنیت عامه در معماری ایران» (۱۳۹۱)، از مهرداد قیومی بیدهندی و امید شمس در مجله *مطالعات معماری ایران* چاپ شده است. همچنین مقاله «تاریخ فرهنگی» نوشته جان. آر. هال به ترجمه عباس احمدوند در مجله *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا* آمده است. نخستین پژوهشی که از منظر تاریخ ذهنیت عامه به شاهنامه پرداخته است، رساله دکتری مصطفی آرزومندلیالکل با عنوان *تحلیل نقش شاهنامه در ذهن و زبان ایرانی در دوره غزنوی و سلجوقی بر اساس نظریه تاریخ ذهنیت عامه* (۱۴۰۰) است که به راهنمایی سیدعلی قاسم‌زاده در دانشکده ادبیات دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) دفاع شد و همچنین مقاله «تاریخ ذهنیت و مطالعات شاهنامه» (۱۴۰۰) از مصطفی آرزومندلیالکل و سیدعلی قاسم‌زاده در مجله *پژوهش‌نامه ادب حماسی* چاپ شده است که در آن نویسندگان تاریخ ذهنیت عامه را به‌عنوان روشی نو در مطالعات شاهنامه معرفی کرده‌اند. همان نویسندگان در پژوهشی با عنوان «تحلیل تأثیر ذهنیت عامه نسبت به اصالت نژادی در حکم‌رانی غزنویان و سلجوقیان»

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

(۱۴۰۲) چاپ‌شده در نشریه فرهنگ و ادبیات عامه، تأثیر پندارهای عامه را نسبت به نسب‌سازی‌های شاهنامه‌ای - ایرانی در دوره غزنوی و سلجوقی بررسی‌ده‌اند. در این پژوهش‌ها شاهنامه و زبان فارسی، عامل حفظ مؤلفه‌های ملی معرفی یا بررسی شده‌اند. در این جستار به کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها نشان داده شده است چگونه ذهنیت عامه و روح زمانه، متأثر از ذهنیت ملی در سایه هویت‌گرایی ایرانی توانسته است زبان فارسی را به‌عنوان اصلی‌ترین مؤلفه هویتی حفظ کند و در این کنش زبانی، شاهنامه به‌عنوان میراث بزرگ هویتی ایرانیان، در بستر زبان شکل گیرد.

۳. چارچوب نظری

مطالعات فرهنگی بررسی و شناخت چندسویه جامعه با کمک‌گرفتن از همه مصالح و مواد موجود است که در آن نقش افکار، ادبیات، زبان، تاریخ و هنر برجسته می‌نماید. عبارت تاریخ فرهنگی گویای آن است که این دانش تلاش می‌کند تا با رویکردی بینارشته‌ای، دو حوزه اصلی علوم انسانی یعنی تاریخ و فرهنگ را با یکدیگر و در تعامل با هم ببیند. تاریخ فرهنگی در بستر مجموعه‌ای از تحولات گفتمانی در زمینه تاریخ و نظریه اجتماعی و مفهوم فرهنگ شکل گرفته است (برک، ۱۳۸۹، صص. ۹ - ۱۰). مطالعات تاریخ فرهنگی و تاریخ ذهنیت به نوعی بازخوانی فرایندهای تولید، توزیع و کاربست معانی و نمادها در میان انسان‌ها، گروه‌ها و ملت‌هاست. اینکه چگونه معناها تولید شده‌اند و نمادها چگونه تفهیم شده‌اند، نمادها چگونه به‌لحاظ تاریخی برساخت شده‌اند، یا فرایندهایی که معانی و نمادها به صورت گفتمان‌ها و بازنمایی‌ها در غالب متون ادبی، متنی و بصری تولید و تکثیر شده‌اند.

مطالعات جدید تاریخ، برای جبران دو ضعف بزرگ تاریخ‌نگاری سنتی، نادیده گرفتن عامه و عینیت‌گرایی بیش از حد، به وجود آمد. مورخان به پایه‌های فکری و پندارها و اعمال عامه روی آوردند که حاصل آن پیدایی تاریخ ذهنیت‌ها یا تاریخ ذهنیت عامه شد. اساساً «تاریخ ذهنیت‌ها حاصل توجه به «پندارهای عامه» به جای «کردارهای اعیان» بود.» (استنفورد، ۱۳۸۷، صص. ۱۸-۱۹). بنابراین

منظور از تاریخ ذهنیت یا تاریخ طرز نگرش، ذهنیت گزیدگان جامعه در طول تاریخ نیست، زیرا ذهنیت گزیدگان موضوع تاریخ اندیشه و مرحله نخست تاریخ فرهنگی است [که رویکردی آرمان‌گرا دارد]. ذهنیت یا طرز نگرش، مفهومی است که آن را برای فهم و توضیح وضع فرهنگ‌های گذشته، در موضوع‌هایی به کار گرفته‌اند که در نظر مورخان متعارف غریب یا دست‌کم «نامدرن» است (Burke, 1998, p.6).

در این نظریه بیش از هر چیز با سه مفهوم یا مقوله سروکار داریم: نخست، «توجه به روح زمانه» دوم، «آشنایی با دانش هرمنوتیک» و سرانجام «الگوهای فرهنگی جامعه در دوره مورد مطالعه»، که در تبیین تاریخ فرهنگی و مبانی آن، با عنوان‌های «بازنمایی»، «کاربست» و «تملیک» از آن‌ها نام برده شده است.

«بازنمایی» «از سویی امکان مواجهه و روبه‌رو شدن با چیزی را فراهم می‌سازد که غایب است و بین چیزی که در حال انجام عمل بازنمایی است (فاعل بازنمایی) و چیزی که بازنمایی شده است (مفعول بازنمایی)، تمایزی اساسی ایجاد می‌کند؛ از سویی دیگر، بازنمایی بیان‌گر نوعی «حضور» است [همان روح زمانه]. همانند حضور یا عرضه عمومی چیزی یا کسی» (شارتیه، ۱۳۷۷، ص. ۱۰۴). مفهوم بازنمایی جمعی این امکان را می‌دهد تا به تصاویر ذهنی روشن، شکل‌واره‌های درونی و مقولاتی دست پیدا کنیم که موجب ظهور و ساخت‌یابی تصاویر ذهنی و جمعی شده‌اند. «پیدایش شکل‌واره‌ها و مقولات را نباید در فرایندهای روان‌شناختی فردی یا جمعی جست‌وجو

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

کرد، بلکه باید آن‌ها را ناشی از تقسیم‌بندی‌های دنیای اجتماعی دانست» (همان، ص. ۱۰۶). مفهوم بازنمایی را باید زیربنای رویکرد فرهنگی به تاریخ قرار دهیم. ایده بازنمایی در کنار مفهوم ذهنیت «امکان توصیف سه نوع مناسبات موجود در برابر دنیای اجتماعی را فراهم می‌سازد؛ این مناسبات عبارت‌اند از: عمل طبقه‌بندی و ترسیم که پیکره‌بندی‌های بی‌شماری را ایجاد می‌کند، کاریست‌هایی که هدفشان ایجاد زمینه‌های لازم برای شناخت هویت اجتماعی، ارائه شیوه‌ای خاص برای بودن در جهان و نشان دادن یک شأن یا رتبه به‌طور نمادین است و نهایتاً صورت‌های عینی نهادینه‌شده‌ای که نمادگرها به کمک آن‌ها (به‌طور جمعی یا فردی) وجود گروه، طبقه یا جماعت را مشخص می‌سازد» (همان، ص. ۱۰۶) در تحلیل نهایی بازنمایی‌ها، روش تاریخ کمی، یعنی توجه به آمار و ارقام، ابزار بسیار مفیدی برای شناخت روح زمانه و ذهنیت دوره‌هاست.

۴. بحث و بررسی

۴ - ۱. نقش عامه در حفظ هویت ملی و زبان فارسی

ذهنیت و زبان از مهم‌ترین مؤلفه‌های هویت ملی است و هر دوره‌ای، اصول موضوعه همان دوره، تعیین‌کننده چیرستی و چگونگی آن‌هاست. با ورود اسلام و استیلای زبان عربی، تغییرات اساسی در هویت، ذهنیت و زبان ملل اسلامی حتی ملت‌هایی چون مصر، با داشتن پشتوانه اساطیری و تاریخی، ایجاد شد به نحوی که ارتباطشان با گذشته کم‌رنگ شده و زبانشان نیز به زبان اسلام (عربی) تغییر یافته است. پایداری ایرانیان بر مؤلفه‌های ملی ازجمله زبان، باعث استمرار ذهنیت و هویت ایرانی در دوره اسلامی شد و «اگر قشر آن به نظر آید که تغییری یافته، لب و مغز آن دست‌نخورده و ایران هویت

خود را حفظ کرده است» (هرتسفلد، ۱۳۰۴، ص. ۱۵) هرتسفلد ضمن اشاره به تغییر سبک معماری در سرزمین‌های اسلامی از اندلس تا سیستان، می‌گوید: «اما همین که به دیالمه و آل‌بویه می‌رسد، صفت ایران باز ظاهر می‌شود و مداومت می‌یابد، آثار معماری با آثار ادبی کاملاً موافقت می‌کند. ... دیگر صنایع را نمی‌توان به سلجوقی و ترک و مغول منتسب نمود، بلکه باید آن را صنایع ایرانی‌ها دانست که در دوره سلاجقه و مغول و تاتار ظهور کرده است» (همان، ص. ۱۵ - ۱۶).

زبان، اندیشه، باور، آیین، جشن‌ها، معماری و... میدان‌های تقابل ایران و هویت ایرانی با هویت عربی و هویت‌های دیگر بود. اگر مقاومت و پای‌بندی خاندان‌های اصیل ایرانی و همراهی عامه با آن‌ها در میدان‌های زبان، باورها، آیین، معتقدات ملی و... نبود، هویت ایرانی با وجود تسلط بیگانگان ترک و عرب و همراهی اعیان و نخبگان سیاست‌زده با آن‌ها، امکان تجدید حیات نداشت. این مطلب با دقت در نوع نگاه نخبگان سیاست‌زده هویدا می‌شود. مقدسی در معرفی سرزمین فارس به استفاده از زبان، رسوم و آیین‌های ایرانی در آنجا اشاره می‌کند و می‌گوید: «مردمش بدلهجه ... و رسم مجوسان در آن آشکار است» (مقدسی، ۱۳۶۱، ص. ۶۳۰) و در نکوهش شیراز، می‌گوید: «مجوسان آنجا بی‌نشانه راه می‌روند ... آداب گبران به کار برده می‌شود ... در جشن‌های کافران به بازارها آذین‌بندی می‌شود» (همان، ص. ۶۵۶). گبر، مجوس و کافر خواندن ایرانیان، از نگاه برتری‌جویانه و تحقیرآمیز طبقه حاکم بر عامه ایرانی حکایت دارد. با چنین ایران‌ستیزی‌هایی از جانب خواص سیاست‌زده و دین‌زده، ایرانیان با پای‌بندی به آداب و آیین‌های ملی خود به کمک روح ملی، هویت زبانی و ملی خود را حفظ می‌نمایند، تا آن‌جا که خواص و اعیان را نیز با خود همراه می‌سازند.

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

کنش‌های هویتی ایرانیان از منظر تاریخ خرد^۱ که رویکردی در تاریخ ذهنیت‌هاست، بسیار مهم‌اند. با تهدید هویت ایرانی، خرده‌فرهنگ‌ها، گروه‌ها و قشرهای مختلف اجتماعی ایرانی برای حفظ هر آنچه روح ملی و قومی می‌دانستند، کوشیدند. کنش‌های قومی پراکنده، نیاز به رهبریت واحدی داشت که بعدها در جریان استقلال‌طلبی حکومت‌های ایرانی و پیرامون مؤلفه‌های مشترک ملی به انسجام و وحدت دل‌خواه رسید که در حفظ لهجه‌ها، آداب و رسوم و دیگر ویژگی‌های قومی قابل بررسی است. این تلاش‌های گاه پراکنده، به برسازهای نو از هویت ملی انجامید که از دیدگاه تاریخ خرد و به تبع آن تاریخ ذهنیت‌ها، اهمیت فراوانی دارد.

مقاومت زبانی از دیگر تلاش‌های هویتی ایرانیان فراگیرتر است و در همه سطوح و در همه کنش‌های هویتی سده‌های نخستین اسلامی آشکار است. «تداول خط و لهجه پهلوی میان ایرانیان غیرمسلمان و مسلمان تا حدود قرن پنجم از میان نرفت چنان‌که در برخی از نواحی ایران کتیبه‌های ابنیه را علاوه بر خط کوفی (عربی) به خط پهلوی هم می‌نوشتند» (صفا، ۱۳۶۹، ج ۱/ ص ۱۳۲) این کتیبه‌ها بازتاب هویت‌جویی زبانی ایرانیان در معماری است و کاربرد زبان عربی، پیرو تعصبات و نظام فکری زمانه در کنار زبان پهلوی در این کتیبه‌ها، نشان‌عینی جدال زبانی و هویتی ایرانیان با اعراب غالب است.

در میان آثار زبانی، کتاب *جاویدان خرد* ابن مسکویه (۳۲۰ - ۴۲۱ق) نمونه‌ای از پایبندی بر هویت ملی نزد نویسندگان ایرانی در سایه پندارهای عامه است. «*جاویدان خرد* کتابی است بر مبنای کتاب «*جاویدان خرد*» نوشته «هوشنگ پیشدادی» که ابن مسکویه حکمت ایرانیان پیشین و نیز حکمت مردمان دیگر از جمله هند و روم و تازی را به آن افزوده است» (ابن مسکویه، ۱۳۷۶، ج ۱/ ص ۲۹). گذشته از صحت و سقم انتساب کتاب *جاویدان خرد* به هوشنگ پیشدادی، عنوان و محتوای این کتاب که

حاوی جهان‌بینی حکمی و اساطیری ایران باستان است - گویا بخش‌هایی از آن برگردانی از متن پهلوی به عربی است - نشان از جایگاه بالای اندیشگان ایرانی در قرن چهارم و پنجم هجری دارد. حکایت شگفت یافتن جاویدان خرد در کاخ مدائن تیسفون و میزان توجه مأمون در جایگاه خلیفه جهان اسلام به آن (ر.ک. ابن مسکویه، ۱۳۷۴، ص ۳۶ به بعد) بیان‌گر نفوذ ذهنیت ایرانی است.

نباید از نقش حکومت‌های ایرانی در این جنبش غافل بود. مثلاً «بازنویسی تاریخ و فرهنگ ایران باستان در آثار مسکویه به علت ایران‌گرایی او و در سایه دولت روادار بویه‌یان به ثمر رسید» (زند، ۱۴۰۲، ص ۲۰۹). این موارد نشان‌دهنده حضور اندیشه ایران‌شهری در قالب باورها و آیین‌های رایج در ایران باستان تا این دوره است که در این تداوم نگرش ملی، آزاداندیشی حکومت‌های ایرانی برآمده از میان عامه، مثل صفاریان و آل‌بویه و سامانیان و ...، در فضایی که عرب‌گرایی علمای قشری برای خوش‌آیند خلافت رایج بوده، نقش مهمی داشته است.

سده‌های قبل از ظهور شاهنامه، مترجمان، شعوبیان و دیگر نخبگان ایرانی در اوج کنش تاریخی - هویتی بودند. عامه ایرانی در کنار نخبگان خود، در خط مقدم انتقال اندیشه ایران‌شهری بودند و به اهمیت کار خود، آگاهی داشتند. این خواست و کوشش جمعی و ضرورت و جست‌وجو را باید از دید «نجات جمعی» و «هویت ملی» ارزیابی و تحلیل کرد، نه تنها از نظرگاه زبان و یا هر کنش دیگری.

۴-۲. شکل‌گیری شاهنامه در کنش هویتی - زبانی ایرانیان در کشاکش با طبقه حاکم

روح ملی ایرانی پیرامون مؤلفه‌های بنیادین و مفاهیم جمعی، به برساهای از هویت ملی در سراسر جغرافیای طبیعی و فرهنگی خود دست یافته است. هرکدام از این مؤلفه‌ها و

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

مفاهیم بازنمود مجموعه‌ای از نشانه‌ها و نمادهای ملی و بستری برای شناخت چرایی حفظ و تداوم هویت ایرانی از پس هزاره‌هاست. «پژوهش‌گران برای هویت ایرانی عناصر مختلفی قائل شده‌اند که آن‌ها را می‌توان در چهار محور خلاصه کرد: ۱. میراث فرهنگی [آیین‌ها، زبان ملی و دین]، ۲. سرزمین [ایران‌ویح، ایران‌زمین، ایران‌شهر و ...]، ۳. میراث سیاسی [شاه - خدا و نهاد پهلوانی - نهاد شاهی]، ۴. تاریخ ملی» (احمدی، ۱۳۸۸، ص. ۲۰۸). این مؤلفه‌ها در زبان و در میراث زبانی هویداتر از دیگر آثار ملی است، زیرا زبان با حفظ ویژگی‌های هویتی هنوز زنده است. بنابراین این گمان پیش می‌آید زبان، هویت ملی را حفظ کرده باشد. در حالی که زبان یک کنش هویتی و یکی از جلوه‌گاه‌های هویت ملی است. میراث سیاسی شاه - خدا و نیز سرزمین ایران و تاریخ ملی در کنار آثار معماری، باورها و آیین‌ها، جدا از بخش زبان هستند و خارج از زبان در راستای هویت‌جویی ایرانی جریان داشته‌اند. زبان بسیار گسترده‌تر و ملموس‌تر از دیگر کنش‌های هویتی ایرانیان است، حتی آیین‌ها و باورهای ایرانی، توان هم‌دوشی با زبان‌های ایرانی را در جریان حفظ هویت و هویت‌جویی ندارند. بسیاری از مؤلفه‌های هویتی از بستر زبان برای حفظ و انتقال به دوران بعد سود جسته‌اند و از مجرای زبان گذشته‌اند، لذا هویت‌جویی ایرانی بیشتر رنگ‌وبوی هویت‌جویی زبانی می‌گیرد.

شاهنامه جلوه‌گاه ویژه هویت‌جویی زبانی است و در عین حال هر چهار مؤلفه مذکور را با هم دارد. در شاهنامه ایران تنها یک موقعیت جغرافیایی با مرز و بوم مشخص نیست، بلکه یک فرهنگ و روح قومی و ملی و یک تمدن با آیین و آداب و مؤلفه‌های خاص خود است. به همین خاطر شاهنامه نماد فرهنگ و هویت ایرانی شده است. نگاه ایرانیان نسبت به خود که خود را «آزاده» می‌دانستند در کلام فردوسی آشکار شده است. در جای‌جای شاهنامه، صفت «آزاده» به معنی ایرانی در کنار ترک و تورانی

و رومی یا عناصر غیرایرانی قرار می‌گیرد و این نمایانگر توقعات مردم ایران از جامعه آرمانی ایرانی است. انگاره‌های هویتی ایرانی همچون خرد، داد، شادی، خدانشناسی و آزادگی، همچنین باورهای ملی، جشن‌ها، آداب و اعیاد و... از صافی زبان فارسی و شاهنامه گذشته و پالوده شده و به دوران بعد می‌رسند و زبان فارسی نقش وطن ناملموس را در هویت ایرانی یافته است. کلام فردوسی به خودیابی و خودشناسی ایرانی می‌انجامد به همین دلیل پس از سرودن شاهنامه، هویت‌جویی ایرانی جانی دوباره می‌گیرد و شاهنامه، کتاب ملی و مانیفست هویت‌جویی ایرانی می‌شود. اگر شاهنامه حاوی مؤلفه‌های ذهنی و پندارهای عامه ایرانی نبود، توجه و حمایت ایرانی را نمی‌توانست جلب کند، ایرانیان چون مطلوب ذهنی و نظام اندیشگانی خود را در شاهنامه یافتند، به آن اقبال کردند.

هم‌زمان با سرودن شاهنامه، بازگشت ایرانیان به هویت خویش از جانب حکومت ترکان و خلفا، خطرناک و نامطلوب دانسته می‌شد، لذا بازتاب و بازگویی هویت ایرانی در شاهنامه نیز با مخالفانی همراه بود. اعیان حاکم مخالفت با روایت‌های ملی را در راستای اهداف سیاسی و مشروعیت‌جویی خود می‌دانستند، زیرا منافعیشان در کسب رضای خلیفه بود و از طرفی آن‌ها چون دارای هویت ایرانی و به تبع آن مشروعیت مردمی نبودند، با التجا به خلفا و مذهب آن‌ها، سعی در کسب مشروعیت دینی و سیاسی برای خود داشتند. این اعیان بیگانه ترک و عرب و گروهی از ایرانیان هم‌صدا با آن‌ها، زنده شدن مفاهیم هویت ایرانی را از این جهت برای جایگاه سیاسی و مذهبی و... خود خطرناک می‌دیدند، که شاهنامه می‌توانست ندای هویت‌جویی ایرانی را فراتر از یک کنش اندیشگانی، به کنشی رفتاری تبدیل کند. بنابراین در این تقابل، رفتارهای متفاوتی از خود بروز می‌دادند. اول اینکه روایت‌های شاهنامه را دروغ و افسانه خواندند

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

و آن را وهم و خیال دانستند و کتاب کفار و مجوس نامیدند (ر.ک. یوسف و زلیخا، ۱۳۴۴ق، ص.۵). این باور در شعر مدحی نیز راه یافته بود (ر.ک. فرخی سیستانی، ۱۳۳۵، ص.۶۶) و چون نتوانستند پندارهای عامه را، به دلخواه خود تغییر دهند، سعی در هم‌سویی با عامه و به لوای آن‌ها درآمدن، کردند. برای مثال، نام‌های ایرانی بر فرزندان خود نهادند (ر.ک. آرزومندلیالکل، ۱۴۰۱، ص.۳۵ به بعد)، به تهیهٔ انساب ایرانی برای خود پرداختند (آرزومندلیالکل و قاسم‌زاده، ۱۴۰۲، ص.۲۸)، شاعران دربار را تشویق کردند تا آن‌ها را با شخصیت‌های شاهنامه مقایسه کنند و بر آن‌ها برتری دهند، و «شاهنامه‌ای به سبک شاهنامهٔ فردوسی در وصف اعمال آن‌ها بسرایند» (آرزومندلیالکل، ۱۴۰۰، ص.۱۱۲؛ نیز ر.ک. مختاری‌غزنوی، ۱۳۷۷، ص.۲۳۲). حتی شاهنامه‌خوانانی در دربار آوردند که آن‌ها روایت‌هایی غیر از روایت فردوسی - شاید با هدف منحرف کردن مردم از توجه به شاهنامه - را در دربار می‌خواندند. همهٔ این‌ها بازخوردهای تأثیر پندارهای عامه و هویت ایرانی بر رفتار اعیان است که طیف گسترده‌ای از انکار تا پذیرش دارد.

ایرانیان بعد از ورود اعراب همواره در آرزوی تجدید حیات و استقلال فرهنگی، سیاسی و هویتی خود بودند و این در عین قبول باورهای اسلامی بود. در زمینه‌های مختلف نظامی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و هویتی نشانه‌های تقابل هویت ایرانی و عربی را می‌توان مشاهده کرد. نهضت‌هایی ملی در سده‌های اولیه، از نهضت‌های سیاسی و مردمی و نظامی چون صفاریان و... گرفته تا نهضت‌های علمی و فرهنگی و هویتی نظیر شعوبیه و... دلیل این ادعاست.

از یک سو رفتار تحقیرآمیز اعراب اموی با ایرانیان متمدن و با فرهنگ و مظلومیت عنصر ایرانی در این دوران موجب شد نهضت شعوبیه به وجود آید و از سویی

دیگر سابقه دیرین سیاسی و فرهنگی و اجتماعی ملتی متمدن چون ایران ... سبب شده بود که ایران و مردم ایران شکست را نپذیرند و بخواهند از آن یک پیروزی تازه در جهت بازگشت به استقلال و عظمت دیرین خود بسازند و روی کار آمدن حکومت‌های مستقل ایرانی، سرآغاز این بازگشت به شمار می‌آمد. ایرانیان در عین حمایت کامل از این حکومت‌ها می‌کوشیدند تا پشتوانه‌های فرهنگی لازم را برای تعمیق و تفهیم هویت خویش فراهم آورند و نسل‌های جدید را به شناخت گذشته پرافتخار خویش تشویق کنند (رستگار فسایی، ۱۳۸۱، صص. ۳۶۱ - ۳۶۲).

سرودن شاهنامه در جهت تحقق این اهداف در مناسب‌ترین برهه تاریخی و در زمان استیلای عنصر بیگانه دیگری که چه‌بسا وحشی‌تر و خطرناک‌تر از اعراب بودند، توسط یکی از شایسته‌ترین ایرانیان انجام شد و باعث شد که ایرانیان در جنگ اندیشگانی و زبانی و هویتی، با پشتوانه عظیم هویت ملی و هویت‌جویی ایرانی، به اعراب و ترکان برتری یابند. درباره نقش حکومت‌های ایرانی قبل از شاهنامه علاوه بر آنچه درباره آل‌بویه گفته شد، در راستای هویت‌جویی ایرانی، حکومت سامانی بر آن شد که:

به تحکیم ارزش‌های فرهنگی ایرانی و توسعه و تبلیغ آن پردازند، اعیاد و رسوم ملی را با گاه‌شماری ایرانی رواج دادند ... به آبادانی شهرها و روستاها و ایجاد مدارس و تشویق نویسندگان و شاعران و توسعه نثر و نظم فارسی توجه کردند، در روزگار آنها برای ایجاد منظومه‌هایی چون شاهنامه و ترجمه کتب مهمی چون تفسیر طبری و کلیله و دمنه و تاریخ طبری زمینه‌های لازم فراهم شد، ولی مهم‌ترین کار آنها این بود که گروهی از دانایان و موبدان و پیران را مأمور کردند تا تمام داستان‌های کهن کتبی و شفاهی را در یک جا فراهم آورند (همان، ص. ۳۶۷).

هر چند این آثار منثور بود، اما شاعرانی چون دقیقی و مسعودی مروزی نیز بودند که داستان‌های ایرانی را به نظم کشیدند.

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

نظم شاهنامه در سایه نگرانی از تسلط هویتی، زبانی و فرهنگی عرب و ترک شکل گرفت و فردوسی در این نبرد هویتی در میدان زبان با پشتوانه سرمایه اجتماعی و خواست جمعی، با بازتاب فضای ذهنی و زبانی جامعه ایرانی، اثری ماندگار می‌آفریند. از طرفی ذهنیت جمعی و روح زمانه مقدمات سرایش شاهنامه را فراهم آورد و در طرف مقابل، شاهنامه آداب و معتقدات و روایات و زبان همین عامه را از نابودی نجات داد. همین عامل هم باعث رواج زود هنگام شاهنامه میان مردم می‌شود.

۳-۴. کنش‌های هویتی ایرانیان در سده‌های نخستین در حوزه زبان (جدال زبانی)

جدال زبانی ایرانیان در حفظ هویت ملی از نخستین دهه‌های تشکیل حکومت اسلامی، با حضور ایرانیان در دستگاه اداری امویان و عباسیان، جریان یافته و هم‌سو با جریان‌های سیاسی و اجتماعی ادامه داشته است. دستگاه دیوانی و حکومتی اموی و عباسی «درحقیقت مقتبس از دستگاه اداری ساسانی بود و اغلب کسانی که در دیوان کار می‌کردند ایرانی بودند و دفاتر دیوانی ایران و عراق تا زمان حجاج بن یوسف ثقفی به پهلوی بوده است» (انوری، ۱۳۷۳، ص. ۶). اقتباس از ساسانیان در کشورداری و نفوذ ایرانیان در دیوان‌های اموی و عباسی و پهلوی بودن دفاتر دیوانی، هم‌زمان با اوج تعصبات نژادی اعراب است که در میدان زبان جریان داشت. چنین جدال زبانی‌ای حتی در مراکز فرهنگی ایرانی و در داخل مرزهای سیاسی و فرهنگی ایران نیز بوده است. «در خراسان تا اواخر روزگار هشام بن عبدالملک (۱۰۵ - ۱۲۵ق) بیشتر منشیان، ایرانی و زردشتی بودند و حساب‌ها به فارسی نوشته می‌شد» (همان، ص. ۶). این در حالی است که نگاه برتری‌جویانه اموی، ایرانیان را اهل شرک و مجوس می‌دانست و فارسی بودن زبان دیوانی سرزمین‌های اسلامی را نمی‌پسندید. «در سال ۱۲۴ه.ق یوسف بن

عمر، حاکم عراق، نامه‌ای به نصر بن سیار نوشت که در امور دیوانی از اهل شرک یاری نخواهد و یکی از نزدیکان نصر با نام اسحق بن طلیق کاتب، دفاتر دیوان را از فارسی به عربی برگردانید» (همان، ص. ۶). این گزارش‌ها حاکی از پی‌بردن حکام اموی به اهمیت حضور زبان فارسی در دیوان‌هاست. اعراب چون روش حکومت‌داری را آموختند و خود را بی‌نیاز از ایرانیان یافتند، برای محدود کردن نفوذ هویت و زبان ایرانی و جلوگیری از خطر احتمالی هویت‌جویی ایرانی، زبان دیوانی را از فارسی به عربی برگرداندند.

در عراق و ایران، یعنی در قلمرو شاهنشاهی ساسانی، عمال دیوان و خط و زبان پهلوی را هم‌چنان‌که بود نگاه داشتند ... تا عهد حکومت حجاج بن یوسف ثقفی یکی از کاتبان ایرانی که از اصل سیستان و موسوم بود به صالح بن عبدالرحمن و زبردست زادانفرخ صاحب دیوان حجاج کار می‌کرد، به نقل دیوان از پهلوی به عربی مبادرت کرد. گویند مردانشاه چون از تصمیم او به این عمل و قدرت وی بر آن کار اطلاع حاصل کرد، گفت: «خداوند ریشه تو را از دنیا ببرد هم‌چنان‌که ریشه فارسی (مراد پهلوی) را بریدی!» و ایرانیان حاضر شدند صد هزار درهم به او بدهند تا از این کار اظهار عجز کند و او نپذیرفت (صفا، ۱۳۶۹، ج. ۱/ صص. ۱۳۱ - ۱۳۲). از این گزارش ضمن تأیید آنکه اعراب تا موقع نیاز، به عنصر ایرانی و زبان ایرانی مجال بروز دادند، نکاتی استنباط می‌شود. نفرین مردانشاه، صالح بن عبدالرحمن را به‌خاطر برگرداندن زبان دیوانی به عربی، از حمایت نخبگان و خاندان‌های اصیل ایرانی از زبان فارسی و درک اهمیت و حساسیت این میدان در جدال هویتی با اعراب حکایت دارد و نکته دیگر درک مطلوب ایرانیان از حساسیت و اهمیت جدال زبانی در حفظ هویت ایرانی است که حاضر بودند به هر طریقی، حتی با پرداخت پول، او را از این کار منصرف کنند.

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

دینوری حکایتی از ابراهیم امام (از بزرگان بنی‌عباس و مخالف بنی‌امیه که شیعیان با او در بیعت بودند) و ابومسلم ذکر می‌کند که ابراهیم، ابومسلم را برای حکومت خراسان در نظر می‌گیرد و شیعیان را به همکاری با او توصیه می‌کند. «پس از آن ابراهیم به ابومسلم گفت: اگر می‌توانی در خراسان عربی را زنده نگذاری؛ چنین کن. هر پسر بچه‌ای که به سن پانزده سال رسیده باشد و در کار او مشکوک هستی، او را از میان بردار» (دینوری، ۱۳۸۴، ص. ۳۵۵). وقتی ابومسلم وارد خراسان می‌شود و شیعیان «تحت امر ابومسلم گردآمدند و دعوت خود را آشکار کردند، نصر بن‌سیار در نامه‌ای به مروان بن محمد این اشعار را نوشت: ... / با شگفتی می‌گویم: ای کاش می‌دانستم / آیا امیه، خواب است یا بیدار / اگر آنان در خوابند / بگو برخیزید، موقع برخاستن است / از کاروان خود بگریزید. سپس بگو: / در این شرایط باید فاتحه اسلام و عرب را خواند» (همان، صص. ۳۵۵ - ۳۵۶). این‌که جدال سیاسی و مذهبی بین ابراهیم امام با امویان، سبب آن بود که به ابومسلم توصیه کند عرب‌های خراسان را از بین ببرد، می‌رساند در میان اعراب کسانی بودند که برای به‌دست‌آوردن موقعیت سیاسی و...، تلاششان در جدال هویتی ایرانیان و اعراب، به نفع ایرانیان تمام شود و اعراب شیعه، که بیشتر از طرف امویان مورد ظلم بودند، ایران را پناه‌گاه خود ساخته بودند. دیگر آنکه، سخن نصر بن‌سیار به خلیفه که با پیوستن شیعیان به ابومسلم، «باید فاتحه اسلام و عرب را خواند»، نشان می‌دهد اعراب با شناختی کامل از جدال هویتی با ایرانیان، با شکل‌گیری قیام‌هایی مثل قیام ابومسلم، در این جنگ هویتی احساس شکست داشتند و می‌دانستند اگر در میدان رزم و مذهب، بر ایرانیان مسلط نشوند، در دیگر میدان‌های تقابلی، هم‌چون زبان و هویت، کاری از پیش نخواهند برد.

اطلاع دقیقی از فارسی یا عربی بودن زبان دستگاه اداری و دیوانی نخستین سلسله‌های ایرانی، در دست نیست، در دوره سامانی دیوان‌ها «با همه علاقه‌ای که به بسط و نشر زبان فارسی داشته‌اند، به عربی بوده است» (انوری، ۱۳۷۳، ص. ۶)، اما هویت‌جویی عامه در میدان زبان و اندیشگان ایرانی که سبب حفظ روایت‌ها و تدوین و نگارش شاهنامه‌های منظوم و منثور در دوره سامانی و بعد از آن بود و درنهایت به سرودن شاهنامه منجر شد، نتایج مطلوبی در پی داشت. اوج درگیری و تقابل فرهنگ ایرانی را با فرهنگ قوم غالب، می‌توان در جابه‌جایی چندباره زبان فارسی و عربی در امور رسمی و دیوانی دوره غزنوی مشاهده کرد. «ابوالعباس فضل‌بن‌احمد اسفراینی در اواسط همین عصر، به نقل دیوان از عربی به فارسی اقدام کرد و از اواخر این دوره اطلاع و شواهد مختلف در دست است که نامه‌های پادشاهان خراسان به حکام جزء و به سلاطین دیگر، حتی خانان ترکستان به فارسی نوشته می‌شد و همین امر خود وسیله بزرگی برای رواج نثر و تألیف کتب به پارسی بوده است» (صفا، ۱۳۶۹، ج. ۱/ ص. ۶۰۷). جابه‌جایی زبان از عربی به فارسی، از نشانه‌های شکست و تأثیرپذیری فرهنگ غزنوی - عربی در برابر فرهنگ ایرانی و ملی است، هرچند نویسندگان کتب تاریخی چون از طبقه وابستگان به دربار بودند، سعی در نشان دادن جلوه‌ای متفاوت از این وضع داشتند. در این باره جرفاذقانی می‌گوید:

وزیر ابوالعباس در صناعت دبیری بضاعتی نداشت و به ممارست قلم و مدارست ادب، ارتیاض نیافته بود و در عهد او مکتوبات دیوانی به پارسی نقل کردند و بازار فضل کاسد شد و ارباب بلاغت را رونقی نماند و عالم و جاهل و فاضل و مفضول مساوی شده و چون مسند وزارت به فضل و فضایل شیخ جلیل [احمدبن‌حسن میمندی] آراسته شد، کوکب کتاب از مهاوی هبوط به اوج شرف رسید ... و رخساره فضل و ادب به مکان تربیت او برافروخت و بفرمود تا کتاب دولت از

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

پارسی اجتناب نمایند و به قاعده معهود، مناشیر و امثله و مخاطبات به تازی نویسند، مگر جایی که مخاطب از معرفت عربیت و فهم آن قاصر و عاجز باشد (جرفاذقانی، ۱۳۷۴، صص. ۳۴۵ - ۳۴۶).

سخن جرفاذقانی، ناشی از نوع نگاه نخبگان و طبقه اعیان سیاست‌زده، نسبت به فرهنگ و زبان فارسی است که آن را نشانه ضعف و بی‌رونقی علم و ادب و زبان عامه می‌دانند و در عوض تغییر دوباره زبان مکتوبات به عربی را «اوج شرف» و «افروخته شدن رخساره فضل و ادب» می‌شمارند. این‌گونه برخوردها طبیعتاً مجالی برای ظهور اندیشه‌های وطنی و گرایش‌های ایرانی، میان سرآمدان جامعه باقی نمی‌گذاشت و کسانی که قصد رسیدن به موقعیتی داشتند، در پی کسب فضایل تعریف‌شده درباری، از جمله دانستن زبان عربی بودند. از طرفی اکثریت جامعه که به قرون متمادی، بر مسلک نیاکان خود، آیین‌ها و رسوم و آدابی - که برای آن‌ها فراتر از رسمی عادی و کنشی وضعی بود - را به جا می‌آوردند که جزو اعتقاداتشان بود، هم‌چنان در پیدا و پنهان سعی در رواج و حفظ آن‌ها داشتند و از این راه بر خواص نیز تأثیر گذاشتند. نفوذ ذهنیت عامه میان طبقه اعیان دو دلیل عمده داشت. نخست، گستردگی اعتقادات عامه در تمام لایه‌های جامعه در جای‌جای کشور و هم‌رنگ شدن خواص با آن‌ها برای کسب مشروعیت مردمی، دوم، نفوذ و رشد افرادی از طبقه عامه به مدارج بالای علمی، نظامی، اداری و سیاسی کشور که گرایش‌های ملی و آیینی خود را حفظ کرده بودند. «از اشارات مختلف تاریخی برمی‌آید در تمام دوره تسلط عرب، یعنی تا اواخر قرن سوم، در قسمت‌های مختلف ایران تکلم به لهجات محلی معمول بود و این وضع البته در قرون بعد هم امتداد یافت. به همین سبب مهاجران عرب و ملل دیگر برای زیستن در ایران محتاج ترجمان و یا ناگزیر به فراگرفتن لهجه عمومی بودند. ابوالطیب متنبی در

قرن چهارم هنگام سیاحت در شعب بوان از این که در آن جا جز با ترجمان نمی توان بود، گله می کند» (صفا، ۱۳۶۹، ج. ۱/ ص. ۱۴۰). این تلاش زبانی و اصرار بر هویت فرهنگی و زبانی ایرانیان، نه فقط در مسائل اجتماعی و دیوانی و سیاسی و عمومی، حتی در مسائل عقیدتی و عبادی که نقطه اوج نمود فرهنگ عربی - اسلامی قرون اولیه بود، نیز بر فرهنگ عربی و زبان عربی غالب آمد. «در برخی نواحی تکلم به عربی چندان دشوار بود که حتی نماز و آیات قرآن را هم در آغاز امر به فارسی گردانند تا ایرانیان به آن معتاد شوند» (همان، ج. ۱/ ص. ۱۴۱) و این علاوه بر تعصب زبانی ایرانیان، نشان از تلاش اعراب دارد که اگر در چنین مناطقی موفق به تغییر زبان نشدند، بتوانند از نظر فکری و جهان اندیشگانی، ذهنیت ایرانیان را تغییر دهند که آن هم با توجه به پای بندی عمومی به اندیشگان ایرانی ناکام ماند. البته در مناطقی از ایران نفوذ زبان عربی در فارسی بیشتر از سایر مناطق بود و نویسندگان ضمن اشاره به این موضوع، آن را نشان فصاحت شمرده اند. «در سرزمین های عجم فصیح تر از زبان خوزستان نباشد، ایشان فارسی خود را با تازی بسیار می آمیزند ... کسی را بینی که دارد به فارسی گفت و گو می کند، ناگهان بازگشته به تازی سخن می گوید و به هر یک از دو زبان که گفت و گو می کند، پنداری که دیگری را بدین خوبی نمی داند» (مقدسی، ۱۳۶۱، ج. ۲/ ص. ۶۲۴).

وقتی جدال زبانی اعراب در جای جای جغرافیای ایران به نتیجه دل خواه نرسید، به توهین فرهنگ و زبان فارسی پرداختند و به جعل احادیثی در راستای تفکر برتری جویانه شان برآمدند. مقدسی از ابوهریره نقل می کند: «رسول خدا می گفت: بدترین زبان نزد خداوند فارسی است، زبان شیطان خوزی و زبان مردم جهنم بخارایی و زبان مردم بهشت تازی است» (همان، ج. ۲/ ص. ۶۲۵). روایت مقدسی در حالی است که چند سطر قبل کتابش، زبان خوزستان را به دلیل آمیزش با زبان عربی، فصیح ترین زبان

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

سرزمین‌های عجم دانسته بود. این ادعا از ذهنیتی شکست‌خورده حکایت دارد که چون در میدان عمل، موفقیت لازم به دست نیامده است، این‌گونه عقده‌گشایی کرده‌اند. این روایات در اعتقاد عمومی مردم جایگاهی نداشته است و نتوانسته عامه را با خود همراه کند، زیرا در صورت پذیرش عامه، زبان فارسی باید به کل به کناری می‌رفت. جاعلان چنین احادیثی و قدرت‌های حامی آن‌ها نیز بر چنین باوری نبودند. انتساب‌های فراوانی که از طرف اعیان به شاهان و پهلوانان ایرانی - شاهنامه‌ای در این دوران رواج داشته، به خوبی این گزاره را اثبات می‌کند. گرچه چه لزومی داشت کسی که زبان اهل جهنم را ایرانی و اهل بهشت را تازی می‌داند، خود را به خاندان ایرانی منسوب کند؟ (ر.ک. آرزومند لیالکل و قاسم‌زاده، ۱۴۰۲، ص. ۲۸). این رفتار حاکی از شکست ذهنی، زبانی و اندیشگانی تفکر نژادپرستانه اعراب در تقابل با فرهنگ ایرانی است.

جنبه‌ای از جدال هویتی - زبانی ایرانی در سده‌های اولیه، ترجمه متون ایرانی از پهلوی به عربی است که «با استقبال نخبگان دینی و ادبی جهان عرب، همراه بود» (زند، ۱۴۰۲، ص. ۲۰۷). اغلب این متن‌های پهلوی از بین رفته و تنها ترجمه‌های عربی از آن‌ها باقی مانده است. «گاهی نیز که ترجمه‌هایی فارسی از این متن‌ها وجود دارد، منبع ترجمه، رونوشت عربی بوده نه پهلوی» (همان، ص. ۲۰۷)، اما اهمیت اصلی این ترجمه‌ها از دیدگاه تاریخ ذهنیت‌ها در آن است که از راه همین ترجمه‌ها، اندیشگان ایرانی به جهان عرب و سپس به کل دنیای اسلام راه یافت، در حالی که اگر این متن‌ها ترجمه نمی‌شد، امکان چنین نفوذی را در جهان آن روز نداشتند. این جریان ترجمانی مسیری شد برای نفوذ جهان اندیشگانی ایرانی در دنیای اسلام و عرب که در این میدان موفقیت‌های زیادی کسب شد. این ترجمه‌ها اندیشه ایران‌شهری و فرهنگ ایرانی و طبیعتاً نمایندگان و گویندگان آن را در معرض داد و ستدی زبانی، ادبی و فکری قرار می‌داد که

به رشد و تکامل و روزآمدشدن آنان می‌انجامید و آن جهان‌بینی و نیز اندیشه آن نمایندگان را از رکود و کهنگی خارج می‌کرد. این جریان یکی از مسیرها یا شگردهای فرهنگی - هویتی روح ایرانی برای زنده ماندن و استحاله نشدن در دنیای اندیشگانی اعراب بود.

در فضایی که نخبگان بیش‌تر چشم بر مراکز قدرت داشتند، کم‌کم زیر فشار ذهنی عامه و روح زمانه، در حوزه زبانی تغییر عمل‌کردی در رفتار نخبگان و اعیان می‌بینیم. نمونه‌ی اعلامی این تغییر عمل‌کرد ترجمه‌ی تاریخ عتبی (یمینی) در دوره‌ی سلجوقی است. توصیف جرفاذقانی در سبب تألیف کتاب، از «فسحت عربی‌دانی» و «حرونی کودن پارسی‌اش»، تصویری کامل از روح زمانه‌ی دوران است و نگاه طبقه‌ی نویسندگان را که اغلب برای اثبات فضل، به تمجید زبان عربی پرداخته و به عربی‌دانی خود می‌بالیدند، آشکار می‌سازد «که در لغت عجم مجال زیادتی و تأنقی نیست» (جرفاذقانی، ۱۳۷۴، ص. ۱۰). سخن جرفاذقانی از تنگ بودن مجال فارسی خود، تأیید این وضعیت روحی زمانه است (ر.ک. همان، صص. ۱۰ - ۱۱). مطمئناً ضرورتی فراتر از خواست نویسنده و حاکمان اقتضا می‌کرده است کتابی که به گفته‌ی او در عربی به نثری بلیغ نوشته شده است، به توصیفی که جرفاذقانی ارائه می‌دهد، به فارسی بازگردانده شود. در برهه‌ای که حاکمیت سیاسی و نظامی با اعراب است و عربی‌دانی فضل است و نشر عربی کتاب در اوج، نیز پادشاه ایران گرایش ظاهری به خلیفه دارد و مترجم هم عربی‌دان است، چرا باید کتابی از عربی به فارسی، آن هم توسط جرفاذقانی که از عربی بودن زبان دربار غزنوی حمایت می‌کند (ر.ک. همان، صص. ۳۴۵ - ۳۴۶) ترجمه شود؟ در روزگاری چنین و از سده‌های قبل از آن در میدان این جدال «ورود قسمت بزرگی از لغات ایرانی در زبان عربی از طرق مختلفی صورت گرفت، مانند: ترجمه‌ی کتب پهلوی، اخذ عده‌ای از اصطلاحات علمی و سیاسی و لشکری و دیوانی و فنی و تجاری و سایر امور و

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

شئون مدنی، آموختن بسیاری از لغات متداول در بلاد ایرانی بین‌النهرین و استعمال آن‌ها در نثر و نظم و امثال این موارد، پرداختن ایرانیان به نظم و نثر عربی» (صفا، ۱۳۶۹، ج. ۱/ ص. ۱۲۱). این زمانی است که «غزنویان و به‌خصوص سلجوقیان، شهر و مدنیت ندیده بودند و از مجاری ادارهٔ امور آگاهی کامل نداشتند و جز در جنگ‌آوری و فنون نظامی، در امور دیگر مهارتی نداشتند» (انوری، ۱۳۷۳، ص. ۷-۸). بیهقی از طغرل نقل می‌کند: «ما مردمان نو و غریبیم، رسم‌های تازیکان ندانیم» (بیهقی، ۱۳۹۰، ج. ۳/ ص. ۸۸۵). در چنین وضعیتی با در نظر گرفتن مصلحت‌اندیشی سیاسی حاکمان ترک، ضرورتی برای ترجمهٔ کتب عربی به فارسی وجود نداشته است.

مترجم تجارب‌الامم فی اخبار ملوک العرب و العجم در سبب تألیف کتابش می‌گوید:

مشرف و مستعد گشتم به انواع عنایت ... و از اقران و ابناء جنس برگزید، کتاب تاریخی را که در زمان عبدالملک مروان فی سنه خمس و سبعین (۷۵ هـ)، عامر شعبی و ایوب بن قریه و عبدالله بن المقفع به معاونت و مظاهرت هم‌دیگر تصنیف کرده بودند و مبدأ آن به زمان سام بن نوح نهاده و به یزدجرد شهریار که آخر ملوک عجم است، منتهی شده و هرون الرشید از اصمعی التماس فرمود که صورت کیفیت خلق آدم ابوالبشر علیه‌السلام و هبوط وی از جنت و مآل حال اولاد و انسایش تا سام بن نوح، آن ختم گردانید و نسخه‌ای از آن به خط کوفی روشن، حکایات و قصص به معقلی (از انواع خط کوفی) نوشته و در کتاب‌خانهٔ خود مخزون داشته و به توارث در خزاین تمام خلفای عباسی متداول شده ... از قریب هفت سال باز بی‌نفع و معطل مانده ... هیچ‌کس خط کوفی و معقلی نمی‌توانست خواند، نزد این کمینه فرستاد و اشاره فرمود که آن را بلازیاده و نقصان به زبان فارسی سازد تا عموم خلایق را از آن حظی حاصل شود (تجارب‌الامم، ۱۳۷۳، ص. ۳۴).

نکاتی در این سخن از دید تاریخ ذهنیت‌ها قابل ملاحظه است. نخست آنکه می‌گوید این کتاب سال ۷۵ق به زبان عربی نوشته شده است، «مبدأ آن به زمان سام بن نوح نهاده و به یزدجرد شهریار که آخر ملوک عجم است، منتهی شده» و هارون الرشید «آن را در کتاب‌خانه خود مخزون داشته». چرا باید کتابی در قرن اول به دستور خلیفه به زبان عربی و خط کوفی و معقلی نوشته شود که به ذکر یزدگرد شهریار ختم شود؟ و چنین کتابی چرا باید به توارث میان خلفا حفظ شود؟ آیا این تقلید و پیروی از سبک ایرانیان ساسانی و ذکر تاریخ‌های مخصوصی به نام خدای‌نامه‌های ساسانی نیست؟ نیز چه ضرورتی در قرن پنجم ایجاب می‌کرده است. چنین کتابی از عربی به فارسی برای استفاده عموم ترجمه شود؟ نکته بعدی درباره اسم کتاب است که چرا اخبار ملوک عجم برای خلفا که عجم را موالی می‌نامیدند، ارزشمند و قابل جمع‌آوری است؟ جز آنکه بپذیریم دنیای اندیشگانی جهان ایرانی حتی خلفای متعصب را نیز مقهور و پیرو خود کرده بود. همین تأثیر از طریق آثار زبانی مکتوب بر شاهان بیگانه ترک نیز آشکار است.

در کنار ورود لغات ایرانی در زبان عربی، حضور نویسندگان ایرانی عربی‌دان، جنبه‌ای دیگر از برخورد زبانی ایران و عرب در جریان هویت‌جویی ایرانی است. نویسندگانی همچون طبری، تاج اصفهانی، ابن مسکویه، بلعمی، ابن سینا، بیرونی و بسیاری دیگر، چون ایرانی بودند و در فضای اندیشگانی ایرانی رشد کرده‌اند، مسلماً هنگام نوشتن به زبان عربی، متأثر از افکار ملی بوده و لغات، اصطلاحات و افکار ایرانی را در زبان عربی وارد می‌کردند. همچنین شواهدی چون شاهنامه ابومنصوری، ترجمه برخی از آثار پهلوی به فارسی دری مثل ایتکار زیریران، کارنامه اردشیر پاپکان و... و برگرداندن ویس و رامین از پهلوی اشکانی به زبان فارسی دری، نشان می‌دهد با وجود شکست در میدان سیاست و رزم، در میدان زبان و فرهنگ و...، هویت‌جویی ایرانی

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

باعث تداوم و ماندگاری زبان و دیگر مؤلفه‌های ایرانی در دوران بعد شده است. در این میان نقش *خدای‌نامه‌ها* در انتقال هویت و ذهنیت ایرانی مهم‌تر از سایر آثار است، چراکه بعدها منبع و مرجعی برای پیدایی شاهکار زبانی ایرانی، *شاهنامه* شد و شاید وجود همین *خدای‌نامه‌ها* و محبوبیت آن‌ها میان مردم باعث شده بود تا خلفا و حاکمان ترک به فکر جمع‌آوری تاریخ و یا ترجمه آثار پهلوی به عربی بیفتند تا با تقلید از سنت ایرانی بتوانند برای خود نیز محبوبیت و اثری به جای بگذارند.

۵. نتیجه

استیلای نظامی، سیاسی و مذهبی عامل بیگانه در دوران غزنوی و سلجوقی و قبل از آن، ایرانیان را به تقابل با قدرت حاکم در میدان‌های فرهنگ، آیین، زبان و... برانگیخت. این دوران، روح زمانه از دو کنش اندیشگانی متأثر بود. الف) ایران‌گرایی با مؤلفه‌های مختلف ذهنی و فرهنگی آن، که طبقه عامه در این گرایش هم‌سو بودند و بیشتر در میدان زبان و باورهای ملی نمود می‌یافت و با طرد و تکفیر نظام اندیشگانی سیاسی و مذهبی دوره مواجه بودند؛ ب) اسلام‌گرایی‌ای که حمایت خلافت بغداد، اعیان و اشراف و طبقه حاکم را که در پی کسب جایگاهی در نظام سلطه وقت بودند، به خود جلب می‌کرد. ایرانیان در چنین فضای تقابلی‌ای راهی جز بازگشت به پیشینه فرهنگی و تمدنی خود که اصلی‌ترین میدان آن، زبان فارسی بود، نداشتند.

از نگاه تاریخ ذهنیت‌ها، هویت‌جویی ایرانی را که با پشتوانه ذهنیت عامه، به حفظ زبان و پیدایی و رواج *شاهنامه* انجامید، می‌توان در چندین کنش زبانی تحلیل کرد: الف) ایرانی بودن زبان دفاتر دیوانی از خراسان تا بغداد در پی حضور ایرانیان در دستگاه اداری جهان اسلام. البته باید توجه داشت هرچند زبان علمی و دینی جهان

اسلام عربی بوده است، اما جابه‌جایی زبان فارسی و عربی در دفاتر دیوانی، حکایت از این جدال زبانی دارد.

ب) پای‌بندی ایرانیان در تکلم به زبان‌های محلی و ملی در جای‌جای کشور تا آن‌جا که در بعضی مناطق زبان نماز و آیات قرآن و عبادات به فارسی برگردانده شد و نشان از نفوذ ذهنیت عامه در حوزه مسائل عقیدتی و عبادی، که اوج نمود فرهنگ عربی - اسلامی بود، دارد و علاوه بر تعصب زبانی ایرانیان، جلوه تلاش مذبوحانه اعراب برای تغییر نظام ذهنی و باورهای ایرانیان است.

ج) ترجمه متون ایرانی از پهلوی به عربی که مورد اقبال نخبگان دینی و ادبی جهان عرب بوده است، بستری برای راه یافتن اندیشگان ایرانی به جهان اسلام و عرب بود. این ترجمه‌ها با تلفیق اندیشه‌های اسلامی باعث پویایی و رشد اندیشگان ایرانی و زنده ماندن روح ایرانی در دوره تسلط زبانی و اندیشگانی عرب و مانع از استحاله شدن میراث زبانی ایرانی در دنیای آن روز شد.

د) ترجمه متون از عربی به فارسی متأثر از ذهنیت عامه و روح زمانه با وجود تعصب زبانی خلفای بغداد و همراهی اعیان و نخبگان سیاست‌زده دوره با خلفا، که نشانه تغییر عمل‌کرد نخبگان و اعیان است و حاکی از ناگزیری نخبگان از هم‌صدایی با عامه در میدان زبان است.

ه) نویسندگان ایرانی عربی‌دان که در جریان سلطه سیاسی زبان عربی، ناچار از نوشتن به زبان عربی بودند. این نویسندگان که بنا بر روح قومی و ملی خود در فضای ذهنی و اندیشگان ایرانی می‌اندیشیدند، آگاهانه یا ناخودآگاه، هم‌زمان با خلق آثارشان به زبان عربی، افکار، زبان و باورهای ایرانی را وارد زبان و فرهنگ عرب می‌نمودند.

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالکل و همکار

و) رواداری حکومت‌های ایرانی برآمده از میان عامه هم‌چون صفاریان، آل‌بویه، سامانیان و... در فضایی که عرب‌گرایی علمای قشری برای خوش‌آیند خلافت رایج بود، نقش مهمی در به ثمر رسیدن تلاش‌های هویتی ایرانیان در سده‌های قبل از ظهور شاهنامه در این تقابل زبانی داشته است که البته در سایه هویت ملی و ذهنیت عامه، به حفظ زبان فارسی و خلق آثار زبانی شد و اوج این کنش پیدایی و رواج شاهنامه به مثابه کار مشترک همه اقوام ایرانی است.

پی‌نوشت

1. micro history

منابع

آرزومند لیالکل، م. (۱۴۰۱). تحلیل تأثیر شاهنامه بر نام‌گذاری‌های دوران غزنوی و سلجوقی به کمک نظریه تاریخ ذهنیت‌ها. *مطالعات زبان فارسی (شغای دل سابق)*، ۱۲، ۲۹ - ۴۴.

آرزومند لیالکل، م. (۱۴۰۰). تحلیل نقش شاهنامه در ذهن و زبان ایرانی در دوره غزنوی و سلجوقی براساس نظریه تاریخ ذهنیت. رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی. قزوین. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).

آرزومند لیالکل، م.، و قاسم‌زاده، ع. (۱۴۰۲). تحلیل تأثیر ذهنیت عامه نسبت به اصالت نژادی در حکمرانی غزنویان و سلجوقیان. *فرهنگ و ادبیات عامه*، ۵۱، ۱ - ۳۴.

ابن‌مسکویه‌رازی، ا. (۱۳۷۶). *تجارب‌الامم*. ج ۱. ترجمه ع. منزوی. تهران: توس.

ابن‌مسکویه‌رازی، ا. (۱۳۷۴). *جاویدان‌خرد*. ترجمه ت. شوشتری. مصحح ب. ثروتیان. تهران: مؤسسه فرهنگ کاوش.

احمدی، ح. (۱۳۸۸). *بنیادهای هویت ملی ایرانی*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

استنفورد، م. (۱۳۸۷). *درآمدی بر فلسفه تاریخ*. ترجمه ا. گل‌محمدی. تهران: نشر نی.

دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه _____ سال ۱۳، شماره ۶۱، فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

- انوری، ح. (۱۳۷۳). اصطلاحات دیوانی دوره غزنوی و سلجوقی. تهران: سخن.
- برک، پ. (۱۳۸۹). تاریخ فرهنگی چیست؟ ترجمه ن. فاضلی و م. قلیچ. تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- بیهقی، ا. (۱۳۹۰). تاریخ بیهقی. ج ۳. به کوشش خ خطیب رهبر. تهران: مهتاب.
- تجارب‌الامم فی الاخبار ملوک العرب والعجم. (۱۳۷۳). به تصحیح ر. انزابی نژاد و ی. کلانتری. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- جرفاذقانی، ا. (۱۳۷۴). ترجمه تاریخ یمینی. به تصحیح ج. شعار. تهران: علمی و فرهنگی.
- رستگار فسایی، م. (۱۳۸۱). فردوسی و هویت‌شناسی ایرانی (مجموعه مقالات درباره شاهنامه فردوسی). تهران: طرح نو.
- زند، ز. (۱۴۰۲). تداوم اندیشه ایران‌شهری و هویت ایرانی در دوره آل‌بویه (با نگاهی به جاویدان خرد مسکویه رازی). در مجموعه مقالات همایش ملی آل‌بویه در تاریخ و فرهنگ ایران و جهان اسلام. به کوشش ع. پناهی، گیلان: سپیدرود.
- دینوری، ا. (۱۳۸۴). امامت و سیاست (تاریخ خلفا). ترجمه ن. طباطبایی. تهران: ققنوس.
- شارتیه، ر. (۱۳۷۷). تاریخ فرهنگی؛ رابطه فلسفه و تاریخ. ترجمه ح. نوذری. تاریخ معاصر ایران، ع، ۱۰۱ - ۱۳۰
- صفا، ذ. (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران (جلد اول - از آغاز عهد اسلامی تا دوره سلجوقی). تهران: فردوس.
- فرخی سیستمی، ا. (۱۳۳۵). دیوان حکیم فرخی سیستمی. به کوشش م. دبیرسیاقی. تهران: اقبال.
- قزوینی رازی، ع. (۱۳۵۸). النقض معروف به بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض. به تصحیح ج. محدث ارموی. تهران: انجمن آثار ملی.
- مختاری غزنوی، ع. (۱۳۷۷). شهریارنامه. به کوشش و اهتمام غ. بیگدلی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

نقش هویت‌گرایی ایرانیان در حفظ زبان فارسی و... _____ مصطفی آرزومند لیالاکال و همکار

مقدس، ا. (۱۳۶۱). *احسن‌التقاسیم فی معرفه‌الاقالیم*. ترجمه ع. منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مینوی، م. (۱۳۵۴). *فردوسی و شعر او*. تهران: کتابفروشی دهخدا.

هرتسفلد، ا. (۱۳۰۴). *آثار ملی ایران*. تهران: مطبعة مجلس.

یوسف و زلیخا (۱۳۴۴ق). *تصحیح ادیب شیرازی*، م. بمبئی: مطبعة مظفری.

Reference

- Ahmadi, H. (2009). *Foundations of Iranian national identity*. Research Institute of Cultural and Social Studies.
- Anvari, H. (1994). *Terms of the Ghaznavid and Seljuk bureaucracy*. Sokhan.
- Anzabi Nejad, R. & Kalantari, Y. (eds). (1994). *Tajārib al-Umam Fi Akhbar Muluk al-Arab wa al-Ajam*. Ferdowsi University of Mashhad.
- Arezomand Leialakal, M. (2021). *Analyzing the role of Shahnameh in the mind and language of Iranians during the Ghaznavid and Seljuk periods based on the theory of the history of mentalities*. PhD Dissertation in Persian Language and Literature. Qazvin, Imam Khomeini International University.
- Arezomand Leialakal, M. (2022). Analyzing the impact of Shahnameh on the naming conventions of the Ghaznavid and Seljuk periods using the theory of the history of mentalities. *Persian Language Studies (formerly Shafaye Del)*, 12, 29–44.
- Arezomand Leialakal, M., & Ghasemzadeh, A. (2023). Analyzing the impact of public mentality regarding ethnic authenticity in the rule of the Ghaznavids and Seljuks. *Popular Culture and Literature*, 51, 1–34.
- Bark, P. (2010). *What is cultural history?* (translated into Farsi by N. Fazeli & M. Gholich). Islamic History Research Institute.
- Bayhaqi, A. (2011). *The history of Bayhaqi* (Vol. 3) (edited by K. Khatib Rahbar). Mahtab.
- Burke, P. (1998). Mentalities. In *Global Encyclopedia of Historical Writing: K – Z*. Taylor & Francis.
- Chartier, R. (1998). Cultural history: The relationship between philosophy and history (translated into Farsi by H. Nozari). *Contemporary History of Iran*, 6, 101–130.

- Dinvari, A. (2005). *Imamate and politics (history of the caliphs)* (translated into Farsi by N. Tabatabai). Qoqnoos.
- Farrokhi Sistani, A. (1956). *Diwan of Hakim Farrokhi Sistani* (edited by M. Dabir-Siaqi). Eqbal.
- Hertsfeld, E. (1925). *National works of Iran*. Majles Press.
- Ibn Miskawayh, A. (1995). *Javidan Khirad* (translated into Farsi by T. Shushtari). Culture and Research Institute.
- Ibn Miskawayh, A. (1997). *Tajārib al-Umam* (Vol. 1) (translated into Farsi by A. Manzavi). Tus.
- Jarfazghani, A. (1995). *Translation of the history of Yaminy* (edited by J. Sho'ar). Scientific and Cultural.
- Maqdisi, A. (1982). *Ahsan al-Taqaṣim fī Ma'rifat al-Aqalim* (translated into Farsi by A. Manzavi). Iran Publishers and Translators Company.
- Minavi, M. (1975). *Ferdowsi and his poetry*. Dehkhoda Bookstore.
- Mokhtari Ghaznavi, A. (1998). *Shahryarnama* (edited by G. Bigdeli). Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization.
- Qazvini Razi, A. (1979). *Al-Naqz, Known as Bā'z Mātalib al-Nawāṣib fī Naqz Bā'z Fadā'ih al-Rāwāfīd* (edited by J. M. Muddathir Armooyi). National Heritage Association.
- Rastgar Fasa'i, M. (2002). *Ferdowsi and Iranian identity studies (Collection of Articles about Shahnameh)*. Tarh-e-No.
- Safī, Z. (1990). *History of literature in Iran. (Vol. 1 – From the Beginning of the Islamic Era to the Seljuk Period)*. Ferdows.
- Shiraazi, A. (1925). *Yusuf and Zuleikha*. Mozaffari Press.
- Stanford, M. (2008). *An introduction to the philosophy of history* (translated into Farsi by A. Golmohammadi). Ney Publishing.
- Zand, Z. (2024). The continuity of Iranian ideology and identity in the Al-Buwayh period (With reference to Javidan Khirad by Miskawayh). *In the Collection of Articles from the National Conference on Al-Buwayh in the History and Culture of Iran and the Islamic World*. Edited by A. Panahee. Gilan: Sepidroud.